

УДК 340.114:342.721.73

Веклич В. О.,

Національний університет харчових технологій, м. Київ,
асистент

ЩОДО ПРОБЛЕМИ ВСТАНОВЛЕННЯ ОБРАЗУ ЛЮДИНИ У ФОРМУВАННІ ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПОПЕРЕДЖУВАЛЬНОГО ПІДХОДУ ДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ Й ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

***Анотація.** У статті розглядається правовий образ людини. Він пропонується до використання при формуванні і становленні функціонально-попереджувального підходу у забезпеченні й захисті прав і свобод людини і громадянина. Цей образ також є основою юридичної моделі успішного розвитку людини, відтворює її самовизначення, значущість, відповідальність, захист життя та сам спосіб (стиль) життя. Автор акцентує увагу на тому, що його вибір може вважатися найпридатнішим для українського суспільства, як на найвищому рівні, так і на рівні її окремих регіонів держави, слугувати одним з ефективних чинників у досягненні їх стабільного та динамічного розвитку.*

Ключові слова: функція держави, функціонально-попереджувальний підхід, юридичний механізм забезпечення й захисту прав і свобод людини і громадянина, модель успішного розвитку людини, самовизначення, значущість, відповідальність, захист життя, спосіб (стиль) життя.

***Аннотация.** В статье рассматривается правовой образ человека. Он предлагается к использованию при формировании и становлении функционального – предупредительного подхода в обеспечении и защите прав и свобод человека и гражданина. Этот образ также есть основой юридической модели успешного развития человека, отображает его самоопределение, значимость, ответственность, защиту жизни и способ (стиль) жизни. Автор акцентирует внимание, что его выбор может рассматриваться наиболее целесообразным для украинского общества, как на наивысшем государственном уровне, так и на уровне его отдельных составляющих территорий, служит эффективным инструментом в достижении их стабильного и динамического развития.*

Ключевые слова: функция государства, функционально-предупредительный подход, юридический механизм обеспечения и защиты прав и свобод человека и гражданина, модель успешного развития человека, самоопределение, значимость, ответственность, защита жизни, способ (стиль) жизни

***Abstract.** In this article the author reviewed the human's image in law. It was proposed for use in the formation and establishment of functional-precautionary approach in securing and protecting of citizens' rights and freedoms. This image is also the basis of the legal model of successful human development, it reflects its self-importance, responsibility, protection of life and the way (style) of life (or living). The author focuses on the fact that his choice may suite the best for the Ukrainian society, on the high level and at the level of regions of the state, it may be used as one of effective factors in the achievement of sustainable and dynamic development.*

Keywords: function of state, human rights, human development, responsibility, protection of life, human's image in law, state development.

***Постановка проблеми.** Стабільність, динамізм розвитку країни, складових її територій багато в чому залежить від рівня реалізації місцевими державними та органами самоврядування функції держави щодо забезпечення й захисту прав і свобод людини і громадянина. Теоретичного та практичного усвідомлення, що права людини одночасно визначаються і як окрема мета і як інструмент створення добробуту. Будучи головною ланкою державного правового порядку, вони*

стимулюють особу до індивідуального зростання, слугують джерелом постійного відтворення ініціативи, підприємництва, є наріжним каменем громадянського суспільства. Загалом, повнота їх відображення у національному законодавстві, практичного усвідомлення образу людини, в контексті конституційного визначення людини як головної цінності, є показником ступеня лібералізму, розвиненості, прогресивності держави і можливості міжнародної співпраці з нею.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі окреслене нами питання є актуальним в будь-якому вимірі: науковому, прикладному. Віднайшло воно свого висвітлення в чисельних працях вітчизняних та закордонних науковців. Таких, як В. Авер'янова, О. Бандурки, Т. Варфоломієвої, М. Вітрука, Р. Дрейера, О. Зайчука, А. Зайця, Р. Елексі, М. Козюбри, А. Колодія, А. Комзюка, В. Копейчикова, В. Лапасової, Є. Лукашевої, А. Олійника, Н. Оніщенко, О. Пушкіної, П. Рабіновича, А. С. Світа, О. Скакун, В. Тихого, Ю. Тодики, Ф. Рудинського, Р. Хіршла, Ю. Шемшученко та інших. Однак, окремо глибоко, механізм забезпечення й захисту прав і свобод людини і громадянина як фундаментальний елемент головної державницької функції, втілення у практичній діяльності конкретного образу людини, фактично не досліджувався. В певній мірі це є наслідком того, що дискусійним є і саме питання визначення такої функції, механізму її реалізації. Не тільки для окремих галузей знань, а і загалом концептуально.

Метою статті є запропонувати до розгляду науково-практичною вітчизняною правовою діяльністю напрацьованого західною юридичною наукою правового образу людини, як такого, що конкретизує її конституційне визначення як головної цінності, ефективно може бути використаний у формуванні та становленні функціонально-попереджувального підходу забезпечення й захисту прав і свобод людини і громадянина, а також у здійсненні державою цілеспрямованих заходів зі створення в країні таких умов, які б гарантували кожній особі реальність досягнення «самовизначального, значущого та відповідального способу життя».

Виклад основного матеріалу. Насамперед зацентруємо увагу - нами вбачається, що однією з основних функцій на даному етапі розвитку людської спільноти є функція забезпечення, захисту державою прав і свобод людини і громадянина, оскільки саме через неї відбувається інтерполяція (чи реалізація) переважної більшості інших її функцій. Дана функція відтворює багатогранний комплекс складних і взаємообумовлюючих соціально-правових явищ, і: - є безпосереднім, невід'ємним і повсякденно-визначальним чинником та життєвим елементом стало-прогресивного розвитку соціуму; - головним інструментом механізму дії права, державного соціального механізму який згідно принципів законності і справедливості запроваджує у суспільстві цивілізовані людські взаємовідносини, соціальне партнерство; - має свій позитивний прояв, в першу чергу, в контексті ефективної взаємодії всіх гілок влади з громадянським суспільством та між собою, при цьому позитивне закріплення прав людини нормами права в конституціях, законодавстві, універсальних і регіональних нормативно-правових документах, виступає як необхідна і обов'язкова умова реальності її здійснення.

Зазначені реалії висувають на передній план питання встановлення нової якості законодавчого регулювання передбачуваної поведінки людини і держави. Досягти цього можливо лиш за умови повноцінного функціонування необхідного державного механізму, яким є юридичний механізм забезпечення й захисту прав і свобод людини і громадянина. Його дослідження допомагає реальній оцінці можливостей держави, глибшому розумінню суспільної взаємодії.

Правознавці на сьогоднішній день досить ґрунтовно зазначають кілька аспектів зазначено механізму. Починаючи з фактичного просування трансферу «владних повноважень від представницьких органів до національних судів вищої інстанції» [4, с.13] та закінчуючи моделлю, що має за мету «перехід від захисту прав людини виключно судами і експертами-юристами до основного політичного дискурсу і відповідальності уряду» [5, с. 10]. Враховуючи, що в концепції природного права усталеним є чітке розмежування невід'ємних (невідчужуваних, негативних) від набутих (позитивних) прав людини, які можуть трактуватися в значенні позитивно-активної участі і волі держави щодо їх забезпечення. Дана їй участь і воля мають безпосередню залежність від стану наявних ресурсів, «здатності її економіки стояти на службі у соціальної інтеграції» [6, с.157]. Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права вони визначаються як обов'язок держави здійснювати забезпечення «в максимальних межах наявних ресурсів» [3, с.45]. Відтак, невідкладним завданням держави у здійсненні економічних, соціально-політичних, адміністративних, правових, судових та інших нагально необхідних в країні реформ є визначення необхідних оптимальних умов і на їх основі створення сприятливого середовища.

У зв'язку з цим нами розглядається функціонально-попереджувальний підхід юридичного механізму забезпечення й захисту прав і свобод людини і громадянина як такий, що має універсальне, інтегруюче значення. Основними елементами такого підходу є юридична модель успішного розвитку людини що відтворює її самовизначення, значущість, відповідальність, захист життя та, спосіб (стиль) життя та складові, що забезпечують дію юридичного механізму - «розробки», «заохочення», «гарантування», «реалізації», «охорони», «моніторингу», «захисту», «відновлення», «відшкодування», «інформування», «мобілізації підтримки», «взаємної відповідальності особи та органів виконавчої влади і їх посадових осіб».

Формування цього підходу у становленні юридичного механізму розпочалося з підписання Меморандуму про взаєморозуміння між Радою Європи та Європейським Союзом 23 травня 2007 року, яким було посилено контроль та визначено межі відповідальності органів ЄС у прийнятті й застосуванні нормативних актів, що стосуються прав людини. З цього моменту «право ЄС вже не орієнтується переважно на економічних суб'єктів, а враховує права громадян Європейського Союзу» [7, с.349]. Змістом новацій є те, що сучасний підхід до урядів, що базується на правах людини вимагає, щоб міністерства і адміністратори моделювали заходи і програми, які б відповідали фундаментальним стандартам щодо прав людини; законодавці розглядали законодавство і переглядали виконавчі рішення на відповідність законодавству; а незалежне і безсторонне судівництво контролювало б екстремальні ситуації.

У цьому контексті, формування загально державного інтересу має відбуватися від інтересу та потреби конкретної особи, в напрямку від індивіда до держави. В практичній правовій діяльності виникає потреба встановлення конкретно визначеного юридично-інтегрованого образу людини. Такого, що б відповідав сучасному діапазону вимог щодо забезпечення й захисту прав і свобод людини, був всеохоплюючим та «гуманізував» всі аспекти прав людини.

Спроби його визначення можуть видатися неординарними, але вони не є безпрецедентними [1, с.139]. До образу людини неодноразово у своїй практиці, аби досягти балансу між конкуруючими приватними та в цілому громадськими інтересами звертався Федеральний Конституційний Суд ФРН, використовуючи у роз'ясненні сторонам формули балансу інтересів, аби вони могли зрозуміти, модель, або ж формулу, можливого ідеалу образу людини. Не вдаючись до засадничих положень якими керується Суд задля його формулювання, вони є абсолютно такими ж як і в Конституції України, наведемо найбільш типово: «Образ людини, що лежить в основі Основного Закону ФРН, – це не окремий ізольований індивід. Навпаки, Основний Закон подолав суперечність між індивідом і спільнотою, забезпечивши здійснення комунітарних зв'язків та обов'язків людини без зазіхання на її внутрішню та автономну цінність» [9, s.15-16]. Сам факт судової типовості свідчить, що спроби визначення універсального образу людини не є марними. Вони ґрунтуються на реальній потребі гармонійного співіснування людини, суспільства, держави, особливо коли абсолютизм прав ніяким чином не можливо виправдовувати в контексті соціальної взаємодії, а отже і потребі збалансованого формування діяльності держави з забезпечення й захисту прав і свобод людини і громадянина.

Аби формула образу людини успішно використовувалася у діяльності держави з забезпечення прав людини, здійсненні нею відповідної функції, вона повинна відповідати певним умовам. Щонайперше – повинна відображати завдання розвитку напряму цієї державної діяльності, охоплювати всю палітру вже загально визнаних прав людини і одночасно бути відкритою до їх поповнення новими. По-друге – вона повинна бути чітко, зрозуміло і коротко сформульована. Але при цьому її зміст повинен охоплювати щось більше ніж просте узагальнення множини усіх прав людини, чи їх поколінь або вимірів, а також має бути подолана спроба її визначення завдяки занадто короткого і абстрактного словосполучення. Так, як наприклад, це розглядається лібертаринським праворозумінням людини через коротке поняття «свобода» і використанні його у єдиному фундаментальній і якісній засаді. У безлічі сучасних інтерпретацій дане поняття є досить привабливим – і з історичної і з філософської позиції. Однак пошук формули образу людини у її площині наражається на небезпеку розвитку і можливих спроб домінування навіть не конкуруючих, а суперечливих концептуальних підходів до визначення сутності людської свободи, таких як розуміння негативної свободи «від невиконання обов'язків, позитивну свободу самоутвердження як частину певної цілісної спільноти, капіталістичну свободу конкуренції, або соціалістичну свободу повалення капіталізму» [1, с.140]. Свобода є дійсно важливим і необхідним елементом, але це занадто коротка і абстрактна категорія, яка легко може використовуватися у політичних маніпуляційних цілях, а, отже, і ставити забезпечення прав і свобод людини в беззастережну залежність лише від ідеологічних вподобань.

Заради наукової об'єктивності необхідно зазначити, що при будь-яких спробах визначення формули образу людини, незалежно від змісту, можуть бути прояви її використання у вузьких суб'єктивно-небезпечних цілях. Але в цьому існує і позитив – вони примножують «потенціал продуктивного діалогу навіть між конкуруючими групами і культурами» [1, с.140], а також сприяють більш виваженому і об'єктивному наповненню політичними і правовими заходами діяльності держави щодо забезпечення й захисту прав і свобод людини і громадянина.

У цьому сенсі при формуванні функціонально-попереджувального підходу у забезпеченні й захисті прав і свобод людини і громадянина нами пропонується розглядати у вітчизняній правовій практиці такого, напрацьованого західними правничими науковцями, образу людини, який можливо звести до п'яти досить зважених і цілісних елементів, що відтворюють юридичну модель її успішного розвитку.

Розглянемо їх.

Першим є *самовизначення*, який «означає здатність людини ставити цілі та розробляти, втілювати й захищати свій життєвий план. До певної міри, кожний життєвий план неминуче є продуктом розвитку емпіричної природи людей, себто їхніх основних потреб» [1, с.140]. Значення цього елемента у здійсненні функції забезпечення й захисту прав людини полягає в тому, що такі людські емпіричні рушії як інстинкт живої істоти до самозбереження аж ніяк не вичерпують всього змісту самовизначення. Особистість «Я» через своє внутрішнє утвердження, зазвичай надає своїм діям або ж інтенсифікації, або їх певного обмеження, які складають основу її життєвих планів і визначають конкретний спосіб буття. Тобто такий план дій як правило має вибіркового характеру і його наповнення залежить він конкретних схильностей індивіда. В сенсі самовизначення виділяється два аспекти: свобода вибору (багатоваріантність напрямів можливих виборів згідно від самої природи схильностей людини) та персональна відповідальність (людина водночас сама перед собою і звітує за свої дії, а також і відповідає перед собою з свій вибір). Серйозне сприйняття цих двох аспектів також означають, що свобода вибору людини може як спричиняти її особисті переваги та набутки, але і може нести ризик втрат, дискомфорту та невдач.

Наступним елементом є *значущість*. Це такий елемент образу людини, «який висуває на перший план фундаментальне антропологічне положення про те, що людський розвиток індивіда, спільноти чи людства у цілому ґрунтується на культурі. Культура, як прийнято вважати, – це друге ество людини. Це твердження засвідчує факт звільнення людини від суворої біологічної залежності. Часткове звільнення від визначальної сили інстинктів започатковує нову залежність» [1, с.141]. В сенсі дослідження і розуміння функціонально-попереджувального підходу у забезпеченні й захисті прав людини, на нашу думку, слушним буде враховувати наступну трактовку цього формульного елемента: «Соціальні норми та культурні концепції повинні розроблятися людством в усіх сферах життя для того, щоб визначити спосіб дій та відповідні їм поняття як ідентичні у будь-якому контексті. У цьому процесі культури формують свою особливість (ідентичність), а індивіди – свою особистість. Люди, через невизначеність своїх природних схильностей, мають розвинути соціальні та культурні програми щодо того, чого вони хочуть досягти та чого уникнути. Кожна культура має розробити загальні дороговкази про те, що є добром, а що злом, що є чесністю, а що нечесністю. Особливо важливими у контексті образу людини є представлені культурами засадничі ідеали добра та справедливості, наприклад, про те, чого має прагнути батько, друг, урядовець або демократія, чи до чого бути подібними. Це, однак, не означає, що культура повністю зумовлює життя і розвиток індивіда. Радше вона провадить загальні горизонти потенційного розвитку, з якими індивід неодмінно зіткнеться передусім тоді, коли виникне бажання відхилитися від домінуючих у певній культурі стандартів поведінки» [1, с.141].

Відповідальність є третім складовим елементом формули образу людини. Про відповідальність людини перед собою за свій вибір, свою поведінку ми вже згадували. Цей бік відповідальності має бути доповнений ще й такими чинниками як взаємність (вимагаючи для себе права і свободи людина повинна надавати те ж саме іншим людям в подібних обставинах «Це означає, що ніхто не може претендувати на те, щоб ставити себе вище за інших, оскільки усі люди як люди наділені однаковою гідністю та цінністю» [8, s.532]), юридична відповідальність (відповідальність за власне життя зумовлює необхідність існування системи юридичної відповідальності за порушення прав інших людей, кримінальної відповідальності, способів відшкодування завданих збитків і т. інш.) та соціальна відповідальність. Соціальна відповідальність потребує як повнішого пояснення. Бачиться воно таким: «у випадках, коли індивіди не здатні піклуватися про себе, соціальний обов'язок щодо надання їм допомоги

покладається на інших. До цієї категорії належать: по-перше, члени сім'ї та інші особи, які перебувають у тісних стосунках з безпорадними індивідами через такі інституції, як релігійні організації та професійні асоціації та, по-друге, політичне співтовариство. Подібна соціальна відповідальність є необхідною для певних груп суспільства через суттєву прірву між правами на свободу і власність та їх цінністю. Це трапляється тому, що такі групи не мають можливості суттєво актуалізувати право на самореалізацію чи право на володіння власністю. Причини їхньої неспроможності можуть бути різними: можливо, вони занадто молоді, занадто старі чи дуже хворі для того, щоб конкурувати у суспільстві, або ж вони є членами груп, до яких ставляться неприхильно, груп, які дискримінуються, і тому вони опиняються у гіршому становищі у порівнянні з іншими групами. У таких випадках соціальна відповідальність існує для того, щоб гарантувати стан, при якому «цінність свободи» не стала б занадто нерівномірною для членів різних соціальних класів. При впровадженні, наприклад, системи соціального забезпечення чи страхування здоров'я, держава має забезпечити рівні можливості кожному члену суспільства. Варто зазначити, що відповідальність політичного співтовариства носить допоміжний характер. Вона є гарантією у тих випадках, коли особиста чи сімейна відповідальність не є достатньо функціональною, або ж стає очевидним, що ці чинники не спрацюють» [1, с.142].

Четвертим елементом формули образу людини є *захист життя*. Фундаментальним людським інтересом є виживання, ще навіть до моменту прийняття нею рішення щодо обрання певного способу життя. Аспект виживання означає що загалом людське життя, не тільки одної особи, процвітатиме лише тоді, «коли людство досягне гармонії з іншими формами життя та природи в цілому» [1, с.142].

Останнім, п'ятим елементом формули образу людини є *спосіб (стиль) життя*. Цей елемент «стосується власне того стилю життя, який людина обирає для себе. Ще точніше, це не просто один із аспектів образу людини, але й кінцева ціль, оскільки стиль життя охоплює усі згадані раніше елементи. Людина не може «будувати» життя до тих пір, поки вона не володіє певним рівнем свободи вибору (вироблення) власного плану життя. Цей вибір, у свою чергу, залежить від того, що відбувається в оточуючому світі в цілому. Можливість відходу від усталених соціальних стандартів є важливою альтернативою, адже люди є одночасно і творіннями, і творцями. І справді, саме зв'язок між цими двома аспектами спричиняє появу та існування «особистості» та «автентичності». До того ж, певна культура забезпечує критерії взаємної поступливості, індивідуальної відповідальності, індивідуальної підзвітності та соціального забезпечення, які є чотирма головними рівнями відповідальності. Людина, яка зважає на усі ці аспекти, не тільки «живе» своїм життям, але й діє адекватно, оскільки у такому балансі між індивідом, громадою та культурою людська гідність знаходить своє найкраще втілення» [1, с.142].

В сенсі забезпечення й захисту прав і свобод людини, запропонована формула образу людини здатна спрямовувати його в конкретно-змістовному і необхідному напрямку та виконувати у суспільстві ряд важливих функцій, які допомагають досягти балансу між вимогою про універсальне значення прав людини та розуміння прав людини, наповнення конкретним змістом їх забезпечення. Так, інтеграційна функція формули людини «здатна інтегрувати та відповідати характерним особливостям усіх поколінь людини» і, таким чином формула здатна узагальнювати всі, сформовані «трьома поколіннями», права людини, а отже є вона всеохоплюючою. Формула може виконувати і функцію роз'яснення аналітичних відмінностей, яка може використовуватися в аналітичних цілях. Вона може бути корисною в детальному дослідженні кожного із аспектів забезпечення прав людини, а особливо у встановленні розбіжностей між різними концепціями, програмами, законами, правовими актами та різновидами правових парадигм. У випадку виникнення розбіжностей серед вимог до забезпечення прав людини дана формула здатна виконати функцію нормативного визначення належної вимоги, а в разі виникнення такого нормативного постулату, необхідності та здобуття загального схвалення – консенсусну функцію. У формулі лишається певна невизначеність. Але з недоліку вона може постати як перевага і стати функцією невизначеності. Це може бути у випадку, коли в результаті співставлення та розгляду певних правил, що можуть трактуватися по різному, задля досягнення консенсусу спрацьовує принцип мінімального змісту.

Таким чином, зазначена у такому переліку і у такій кількості елементів формула, що може мати назву як формула «самовизначального, значущого та відповідального способу життя» може насправді стати спільним знаменником та універсальним нормативним ідеалом різних культур і успішно використовуватися при здійсненні функції держави щодо забезпечення й захисту прав і

свобод людини і громадянина. Особливо при формуванні функціонально-попереджувального підходу, розробці його моделі та практичному втіленні.

Висновки. Задіяння вказаної формули має на меті зняти тягар з індивідуальних жертв порушень прав людини шукати правові методи захисту і одночасно знизити ризик того, щоб такі порушення не відбувались взагалі [5, с.10-11]. З її врахуванням основними його засобами мають стати заходи попередження та відшкодування [2, с.12-13]. Згідно них має бути: а) відносно негативних прав людини – насамперед, невтручання або якомога менше втручання у дані права і свободи (держава має, у тому числі і шляхом прийняття відповідних законів, створювати умови та середовище, в яких державним посадовим особам, виконавцям будь-яких рівнів та громадян, учасників суспільних взаємовідносин, було б вигідно «утримуватися від незаконного втручання у права і свободи» [2, с.12]); б) щодо позитивістських прав людини – держава повинна вживати необхідних заходів (і законодавчих) задля того, щоб не тільки захистити такі права людини, а і попередити можливість посягань на них. На місцевому територіальному рівні ефективна дія функціонально-попереджувального підходу, вибудованого на формулі образу людини «самовизначального, значущого та відповідального способу життя» визначається тим, чи буде реально забезпечено активну, за умови прозорості бюджетних процесів, участь місцевих і національних органів влади, а також зацікавлених сторін громадянського суспільства в розробці та виконанні комплексних і погоджувальних програм та обов'язкового процесу моніторингу і звітності (у тому числі місцевому) задля визначення дієвості заходів з забезпечення прав людини.

По суті, таким чином, дані процеси зроблять юридичний механізм функції держави щодо забезпечення й захисту прав і свобод людини зрозумілим, прозорим для кожного громадянина, а її втілення дозволить: змінити настрої громадян країни з песимістичних на оптимістичні; бачити майбутній розвиток не тільки країни взагалі, а і місцевий - не з позицій падіння, а з позицій сталого та прискореного розвитку.

Список використаних джерел

1. Брюггер, В. Образ людини у концепції прав людини [Текст] / В. Брюггер (Переклад В.С. Бігун) // Проблеми філософії права. – Київ – Чернівці: Рута, 2003. – Том 1. – С. 136-146
2. Коста Ж.-П. Роль національних судів та інших органів державної влади у захисті прав людини в Європі (виступ на Міжнародній конференції) [Текст] / Право України. 2011. №7. С.11-15
3. *Международные акты о правах человека*. Сб. документов. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 784 с.
4. Мелешевич А. А., Лозовий І. В., Свідерська А. В. Юристократія та захист соціально-економічних прав Конституційним судом України [Текст] // Наукові записки. Юридичні науки. Том 103. С.12-20.
5. Права людини і парламенти. Посібник для парламентарів та працівників Апарату Верховної Ради України [Текст].// (Адаптований для України на основі матеріалу презентованого Вестмінстерським консорціумом у березні 2011 року в Лондоні, Великобританія). Адаптувала О. Климович, громадська організація «Центр європейської інтеграції», листопад 2011 р. – 138 с.
6. Розенваллон П. Новый социальный вопрос. Переосмысливая государство всеобщего благосостояния [Текст]. – М.: “Ad Marginem”, 1997. – 192 с.
7. Толкачова Н. Б. Система захисту прав людини в Європейському Союзі [Текст] /Часопис Київського університету права * 2009/4. С. 346-350.
8. Bielefeldt H. Autonomy and Republicanism. Immanuel Kant's Philosophy of Freedom / H. Bielefeldt; in: Political Theory 1997, S. 524-558.
9. *BverfGE*. (Збірник рішень Федерального Конституційного Суду) – 1954. – № 4. S. 15-16.